

extrém, keményvonalas, erőszakban hívó Lord Birkenhead és Brendon Bracken félek közé. A kü-löncök vonzották igazán a brit államférfit, de azokat is megbecsülte, akik hasznosak voltak szá-mára. Második kormányzása után 1956–59-ben Churchill 11 alkalommal látogatta meg a francia Rivierán Reves La Pausa nevű villáját, ahol összesen 400 napig élvezte a legelőzékenyebb vendég-szeretetet: pihent, festegetett, zenét hallgatott, befejezte utolsó művét, *Az angolul beszélő népek történetét*. Mindezek után Reves és élettársa, későbbi felesége, Wendy Russell nagylelkű vendéglá-tóként sértve érezték magukat, amikor meghívásuk ellenére Churchill a felesége, Clementine be-folyása alatt inkább a görög hajómágnás, Aristoteles Onassis monte carloi szállodájába ment. Rá-adásul Clementine töröltette őket Onassis tengeri körutra induló luxushajójának vendégei közül. Reves 1960 augusztusában már nem látta vendégül a visszajelentkező Churchillt, hanem őszinte levélben tárta fel sérelmét és tett hitet mély barátsága mellett, ami az incidens után hűvösebbé vált, de 1964 nyaráig még hatszor találkoztak. Clementine kényszeredetten bocsánatot kért, de tagadta az „intrikát”. Aligha férje Reveséknél töltött hosszú távolléte ösztönözte őt Onassis pár-tolására. Churchill egyrészt korlátlanul fogadhatott saját vendégeket, köztük családtagokat is La Pausa villában, másrészt már megszokott volt a hosszas különélés a házastársak közt. A Chur-chill házaspár a 30-as évektől télen és nyáron külön üdült, sőt gyakran nem egy fedél alatt lakott Londonban és Chartwellben, és Clementine világhírű hajóutakkal is kurálta magát. Valójában Clementine azt nézte rossz szemmel, hogy idős és beteg férjét a szép szőke Wendy, korábban híres new-yorki modell, bizalmasodó kedvességgel ajnározta. Mindezek betetőzéséül 1965 januárjában meg se hívta férje temetésére a Reves házaspárt. Az ideges és kissé frusztrált Clementine kétség-telenül nem kedvelte őket, akárcsak férje legtöbb barátját sem. Miután Reves 1981-ben 77 éves korában elhunyt, emléket özvegye, Wendy több bőkezű adománnyal ápolta, nevüket viselő nemzet-közi oktatási központot alapított, anyagilag támogatta a Churchill iratok és a Churchill–Reves levelezés kiadását. A dallasi szépművészeti múzeumnak adományozta férje híres műkincsgyűjteményét, amit az eredeti elrendezésben, a La Pausa villa hat szobájának másolatában mutatnak be a közönségnek.

Sajnos akad a műben néhány figyelmetlenségből fakadó hiba, elírás: Harold Macmillan többször előfordul MacMillanként. Churchill II. világháborús memoárja első kötetének címe-ként *Gathering Clouds* (Gyülekező Felhők) szerepel, ez Reves egyik javaslata volt, a végleges cím helyesen *Gathering Storm* (Gyülekező Vihar) (63. o.). A *Marlborough* könyv ismertetésekor valójá-ban a *Randolph Churchill* könyvről esik szó (48. o.). A külföldi szerzők nem vezeték, hanem utó-nevük szerint vannak felsorolva a bibliográfiában, feltehetően szövegszerkesztési hiba miatt. A könyv hasznos névmutatóval zárul.

A kötetet főként a 20. századi történelemben valamennyire jártas olvasók figyelmébe ajánl-juk, de bárki haszonnal forgathatja, aki az integráció, föderáció és a nemzeti önrendelkezés korlá-tozása történeti problémái iránt érdeklődik.

Surányi Róbert

Nagy Ágnes

HARC A LAKÁSHIVATALBAN

Politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés a fővárosban, 1945–1953.

Korall, Budapest, 2013. 424 o.

A monográfiáról id. Pieter Bruegel jut eszembe. A 16. századi mester nem csataképeket, hí-rességeket festett, hanem a hétköznapi emberek életét örökítette meg, miközben általánosabb szintre emelte a mindennapokat. Igen gyakran szólásokat, közmondásokat képesített meg. *Az ember, mint a szarka, nem tudja abbahagyni az ugrádozást* című festményén úgy ábrázolja a vé-res polgárháborút követő időket, hogy az immár funkciótlan akasztófa mellett önfeledt parasztok táncát látjuk. A „fejétől bűzlik a hal” politikatörténeti megközelítésével szemben „az ördög — más változatban: az igazság — a részletekben rejlik”, illetve a „cseppben a tenger” népi bölcses-sége hozható kapcsolatba Nagy Ágnes szemléletmódjával.

A könyv – társadalomtörténet, történelemszociológia. Biztos politikatörténeti háttér, hazai és a külföldi szakirodalom fölényes ismerete és alkotó — lényegre törő beépítése jellemzi a művet.

Elbűvöl Nagy Ágnes elegáns részrehajlás-nélkülisége. Motoszkálhat bennünk a kérdés: Le-hetséges-e objektív történetírás? Nem lehetséges, mondja a szkeptikus, hiszen nem vonhatjuk ki magunkat saját személyiségünk — meggyőződésünk, tudatos és tudattalan preferenciáink — és

korunk szellemiségének hatása alól. Fokozatok azért vannak. Nagy Ágnesnek sikerült elmenni a hűvös, tárgyilagos ábrázolás szélső határáig, anélkül, hogy érzéketlennek tűnne. Ebben segítségére volt az első pillanatra talán unalmasnak tűnő témaválasztása, a rendelkezésére álló adatok, dokumentumok sokszínűsége és — a hiányok ellenére — a források óriási halmaza. A szerzőnek szénakazlak ezreiben kellett kutakodnia a tűk után, s nem egyszer még a szénakazlakat is neki kellett megtalálnia. Mindez a buzgalom semmit sem ért volna a szerzői invenció, szakértelem, lankadatlan kíváncsiság és alaposág nélkül. Tehetség és szorgalom együtt vezethetnek csak kiváló munkák megszületéséhez. Nagy Ágnes monográfiája is ilyen.

Miről szól a könyv? Arról, amit a cím mond: a második világháborút követő nagy átalakulás — tektonikus politikai, gazdasági és társadalmi mozgás, vagyis az 1945 utáni rendszerváltás/változás — hogyan befolyásolta a társadalmi tér egyik legfontosabbikát, a lakhatást, a lakáskérdést. A lakáshivatal azért jut főszerephez a könyvben, mert ez volt az a hatósági intézmény, ahol nem csupán lakások kiutalásáról döntöttek, hanem az állampolgárnak is volt valamelyes beleszólása az ügyek menetébe.

A könyvben a lakhatásért harcoló hétköznapi emberek bemutatása révén magáról a sokszínű, állandóan változó, átalakuló, ugyanakkor a hagyományokhoz is kötődő társadalomról kapunk szemléletes képet: nem a jobb- vagy baloldali meggyőződésűekről, a gazdagokról vagy a szegényekről, a „jókról” vagy a „rosszakról”, hanem az önmagának, a szűkebb és a tágabb hatalmi környezetnek kiszolgáltatott *emberről*.

Ennek az ismertetésnek a mottójaként emelhetném ki a bevezető fejezet egyik mondatát: „1945-től kezdődően éveken keresztül rendszerváltás zajlott, ami a politikai és a társadalmi rend átalakítása részeként az egyén és a közösség politikai viszonyát is alapjában érintette.” (23.) Ez a viszony leginkább az érdekérvényesítés folyamatában érhető tetten: a gyors alkalmazkodásban, a lehetőségek felismerésében és kihasználásában.

A könyv, bár a fővárosban történekekről ír, nem helytörténeti munka, amelynek egyébként nagyon is megvan a létjogosultsága. A monográfia legfőbb érdeme, hogy új fényben tünteti fel az 1945 és 1953 közötti változásokat. A társadalomátalakulás, pontosabban az emberi viselkedésmód és mentalitás bemutatásával politikatörténeti sztereotípiák dőlnek meg. Az például, hogy Magyarországon már közvetlenül a második világháború után megkezdődött a szovjetizálás, a többpártrendszer csupán az erőszakos kommunista párt álcázására szolgált, a civil társadalom már a kezdetektől kommunista befolyás alá került, demokráciáról, jogállamiságról ennek az időszaknak az első két évében sem beszélhetünk. A könyv árnyaltan mutatja be, hogy nagy történelmi kataklizma után a társadalomban — a csoportokban és az egyes emberekben — lezajló változások sokrétűek és ellentmondásosak voltak. Az új keveredett a régivel, ami eleve lehetetlenné tette a gyors és gyökeres társadalmi átalakulást, különösen abban a történelmi periódusban, amikor a hatalmi átmenet a demokrácia jegyében zajlott. A köz- és az egyéni érdek érvényesülésének, egymásba fonódásának finom rajza, a lakossági alkalmazkodási módokról festett érzékletes kép meggyőzi az olvasót arról, hogy értelme van látszólag kevésbé lényeges témával bíbelődni — új eredményekhez csak így juthatunk. Ehhez persze olyan történész kell, aki nem vész el a részletekben, akinek biztos tudása van az eddigi kutatási eredményekről. Aki szigorú és következetes. Az új adatok és értelmezések birtokában bátran megkérdőjelezi a befutott szakmabeliek egyes megállapításait, szóvá teszi egyoldalúságaikat, s tekintélyek helyett fiatal társadalomtörténészekre — Kunt Gergelyre, Tolmár Bálint Simonra és másokra — hivatkozik. Nagy Ágnes engem is azok közé sorol, akiket csak Bibó István és Szekfű Gyula gondolkodásmódja, társadalomképe érdekel — egyébként maga is többször hivatkozik e két jeles férfiúra —, s akikben „fel sem merül [...], hogy másfajta forrásokon keresztül a hétköznapi emberek politikai nézetei is megragadhatók diszkurzív formájukban.” (34.) Magamról azt gondolom, hogy nem a szűklátókörűség tartott vissza a koalíciós időszak társadalomtörténeti vizsgálatától, hanem sokkal inkább a vélt forráshiány, a módszertani hiányosság és a lustaság.

Egy ismertetés keretei között csupán néhány új eredmény jelzésére van mód. Ezek közül elsőként a társbérletekről szóló részeket emelném ki. A lakáshiány megszüntetésének egyik, jellegzetesen 1945 utáni formája volt a társbérlet, amelynek máig érzékelhető következményei, látható nyomai vannak. Erről a keserves lakhatási formáról alapos elemzést olvashatunk a könyvben jogszályi alátámasztással, esettanulmányokkal, jól kiválogatott, informatív illusztrációkkal: dokumentumokkal, fotókkal, ábrákkal. A társbérletről olvasva megtudjuk például azt, hogy a „zsidóüldözést elszenvedettek és az abból előnyt élvezők” egy lakásban társbérlelőként kényszerültek egymás mellett élni. A rászorultság elve felülírta a jóvátétel erkölcsi igényét. A nemzetközi

történeti irodalomban is tájékozott Nagy Ágnes tudja azt is, hogy Nyugat-Európában már 1945 augusztusában képesek voltak e téren a szemléletváltásra, ellentétben Magyarországgal. „Az új rend értékrendje szerint — írja a szerző — a múltbéli magatartásukat tekintve ellentétes oldalon állók értelmezései kerülhettek egy kalap alá”. (129.)

A jog és a politika, a politikum és a jogszerűség összefüggésének megvilágítása, újszerű megközelítése a könyv talán számomra legfőbb erénye és újdonsága. Az 1945 utáni lakáskiutalásoknál az egyéni kezdeményezésnek döntő szerep jutott. Központi nyilvántartás hiányában, a katolikus viszonyok következtében a kommunista hatalomátvételig maguknak az igénylőknek kellett kinézniük — felderíteniük — jövőendő lakásukat, s a kerületi lakáshivatalnál érveket kellett felsorakoztatniuk kérelmük mellett, ami nagy teret engedett a szubjektivitásnak, a politikai és egyéb kapcsolati hálók működtetésének. A lakásügyek bonyolításának megkerülhetetlen része lett a titkos választáson alapuló házbizalmi intézmény. A fentiek könyvbéli bemutatása kapcsán megtudhatjuk, hogy a pártpolitikával átítatott hétköznapiakban meddig terjedt a jog határa, s azt is, hogy a jog mennyiben volt képes követni a politikai-hatalmi fordulatokat. Az újfajta lakásigénylési módnak ugyanis óhatatlanul politikai következménye lett: rendszerhűsége vagy rendszerellenességre hivatkozva lehetett lakáshoz jutni vagy lakást elveszteni. A „semleges”, politikamentes jogszabályok ugyanakkor gyakran ellentmondtak a politikai-ideológiai érvelésnek. A második világháború előtti jogrendszer, bizonyítja Nagy Ágnes, együtt változott a hatalmi átrendeződéssel, de egyes elemei 1947-ig, sőt az ötvenes évek legelejéig megmaradtak.

A jog és a politika kapcsolódásának ábrázolása Pető Andrea ez évben megvédett MTA doktori értekezésében is fontos szerepet kapott. Ő egy háborús bűnös női elkövető népbírói ügyének vizsgálata során arra a következtetésre jutott, hogy a túlzott ragaszkodás a jogszerűséghez akadályozta a szembenézést a holokauszt idején elkövetett bűnökkel. A politikum és a jogszerűség kapcsolatának normatív megközelítésére Nagy Ágnesre nem vállalkozott. Ő a hűvös és pontos leírások és értelmezések mestere.

Visszatérve a társbérleti rendszerrel már említett jelenségre megtudjuk a könyvből, hogy a jogszabályi értelmezés 1945-ben nem tett különbséget a zsidótörvények és a holokauszt nyomán üressé vált lakások, valamint azok között az elhagyott lakások között, amelynek nyilas tulajdonosai nyugatra menekültek. A lakásigénylés jogi alapja egyedül a rászorultság volt. A probléma politikai oldalát a szerző így világítja meg: „az új hatalmi tényezők egy részének politikai érdeke többszörösen is azt diktálta, hogy ne bolygassa az 1944-es zsidóellenes intézkedések szociálpolitikai következményeit.” (119.)

A szerző meggyőzően bizonyítja, hogy míg a háború utáni első két évben nem az apolitikus jogi szabályozást, hanem csak a végrehajtás módját érte kritika, a későbbiekben azonban „a támadás logikája” — ahogy a szerző maga fogalmazza — „elhagyta a jogrendi keretet”. (214.) A lakásbérlet a magánszférából átkerült a nyilvános térbe, ahol a „köznek”, a hivatalnak, a politikai-ideológiai töltetű érdekérvényesítési módoknak lett meghatározó szerepe.

A könyvben foglaltak azt a politikatörténeti korszakolást erősítik, mely szerint különbség tehető az 1945–46-os évek, a fordulat évei (1947–1949), illetve a teljes kommunista hatalomátvételt utáni évek között. S a könyv alapján az a közkeletű vélekedés is megkérdőjelezhető, mely szerint a második világháború utáni koalíciós időszakban minden a kommunista párton múlt. Ebben a két-három évben a többi párt is élt hatalmi befolyásával. Az állampolgáron is múlt, hogy melyik párthoz csatlakozva próbálja egyéni érdekeit érvényesíteni. Az egyes ember pártonkívülként eleve kizárta volna magát a társadalmi érvényesülés teréből.

Remek a könyvben a korabeli újságok témával kapcsolatos írásainak elemzése. Az ezekben előforduló lakásügyi toposzok a hatalmi változások függvényében módosultak, vagyis a lakásügyekkel foglalkozó cikkek finom elemzéséből a politikai-társadalmi átalakulás bonyolult képe bontakozik ki az olvasó előtt.

A monográfia nyolc év történéseit az egész 20. század folyamatába ágyazva elemzi. Ezt azért is kell kiemelni, mert a lakásügyek kapcsán feltáruló összefüggések ismeretében tovább gondolhatók a 20. század társadalom- és mentalitástörténeti változásai. Az a harc, ami a lakás-szerzés, illetve a lakás megtartása, megvédelmezése örvén folyt az I. világháború után, csak viszonylag rövid ideig tartott. A II. világháború után másként alakult. „A különbség magyarázata — olvassuk a könyv *Összegzés* című fejezetében — a politikumban rejtett: ami az I. világháború utáni politikai és társadalmi rend számára elfogadhatatlan volt, és amit csak szükséghelyzetre korlátozó átmeneti jelenségévé tett, az a II. világháború után belesimult a mindennapokba. [...]

Ez a lakásbérleti rendszer változatlan logikával és mechanizmusokkal, de változó panelekkel működött tovább a pártállam rendszerében is.” (398.)

Két kritikai megjegyzésem nem is annyira a szerzőt, mint inkább a kötetet kiadó Korall Társadalomtörténeti Egyesületet illeti, amely társadalomtörténeti sorozatának ötödik darabjaként jelentette meg Nagy Ágnes monográfiáját (ez utóbbi még az elismerés része). Nincs a könyvben névmutató, s a kötet „nyelvi gondozója” is éberebb lehetett volna. Az általános alanyt pótló, nehézkes „kerül” gyakori előfordulása — például „tárgyalásra kerül” (45.), „megítélésre kerül” (286.), „körrülhatárolásra kerül” (293.), „feltüntetésre kerül” (369.), „egyenlően került elosztásra” (369.) — rontja az olvasási élményt. Helyeselhető ugyanakkor, hogy a korabeli szövegidezeteknél megmaradt az eredeti helyesírás: a nyelvi rendszerváltás iránt érdeklődő csemegézhet belőlük.

S végül az én *összegzésem* két tételben. Az első. A szerző könyvét Benda Gyula emlékének ajánlotta. Nem lehet talán nagyobb dicséret annál, ha kijelenthetjük: Nagy Ágnes méltó elhunyt mesteréhez. S a második. Eltűnődtem azon: vajon két emberöltő múltán hogyan nyúlnak majd a fiatal történészek az 1989–90 utáni rendszerváltozás utáni évekhez. A gyökeres hatalmi fordulat társadalmi következményeit, s például a lakásprivatizáció során zajló mindennapi érdekérvényesítést, képesek lesznek-e majd olyan érzékeny empátiával és meggyőző erővel ábrázolni, mint ahogy azt egy korábbi időszak bemutatásakor Nagy Ágnes tette? Meglátásaik segítenek-e majd az addigra megrögzötté vált múltértékelések revideálásában? Útmutatásért visszanyúlnak-e majd ehhez a monográfiához (remélem, hogy igen), amelyet mindenkinek elmélyült olvasásra ajánlok.

Standeisky Éva

Kalmár Melinda

TÖRTÉNELMI GALAXISOK VONZÁSÁBAN

Magyarország és a szovjetrendszer, 1945–1990

Osiris kiadó, Budapest. 776 o.

1. Kalmár Melinda műve nagyszerű, szokatlan, de nem egészen váratlan teljesítmény. Kis országok történetírása ritkán mutat fel nagy világtörténeti folyamatokat átfogó, eredeti és sajátos felfogással ábrázoló értekezést. A *szovjetrendszer* a 20. század egyik legfontosabb jelensége – történetfilozófiai értelmezésére magától értetődően tartották fenn az igényt az oroszok, amerikaiak, angolok, franciák, németek. Ha gyökereikben nem is, később a *mainstream* (egyre inkább amerikai) diskurzus részeivé váltak még a *nagy* történetírások képviselői is, mint az elmúlt század közepén a szovjet jelenséget átfogóan szemlélő Isaac Deutscher, Hannah Arendt, Carl J. Friedrich, Zbigniew Brzezinski, vagy az újabbak közül Stephen Kotkin, Vladislav Zubok vagy Vladimir Tismaneanu. Kalmár munkája ilyenfajta nagy történet megalkotására jelenti be igényét, a szovjet típusú rendszer történetének szintetikus elméleti-történeti áttekintésére. *Ebben a formában* a hazai irodalomban egyedülálló könyv született, Kalmár ugyanis az elmélet-, sőt sajátos meta-nyelv-alkotó igényt primer (levéltári) kutatási eredmények bemutatásával ötvözi. Ezt is meglehetősen szokatlan módon, hiszen bűvárlatainak hozadéka hol verifikálja elvi megállapításait, hol fordítva, azokból vezeti le az elméletet.

A szerző munkássága eddig is megkerülhetetlen volt a periódus, kivált a 20. század második fele Magyarországról szóló történetírásban. Az 1998-ban megjelent *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája* így visszatekintve jelezte már Kalmár elméleti ambícióját, miközben a pragmatikus „ideológia” születését hatalmas szövegkorpuszt vizsgálva ábrázolta. Tanulmányai az ötvenes évek irodalompolitikájáról, a hatvanas évek kulturális reformmodelljéről vagy a rendszerváltó tárgyalássorozatáról könyvéhez hasonlóan gazdag empirikus anyagra épültek. (E szövegek egyes részei, ahogy azt a szerző jelzi is könyve végén, be is épültek a mostani munkába.) Az *opus magnum* tehát nem érkezett egészen váratlanul — mégis új minőséget képvisel. A *Történelmi galaxisok vonzásában* — minden, alább jelzett problémája ellenére – a rendszerváltás utáni magyar történetírás egyik kiemelkedő teljesítménye.

2. A könyv a szovjet típusú rendszert az évtizedek óta érvényes és egymással versengő értelmezések sajátos eklektikáját alkalmazva, mégis koherens elméleti keretben szemléli. Nem veti el a totalitarizmus paradigmáját; revizionista abban a vonatkozásban, hogy rendszer dinamikusabb és perspektivikusabb volt, mint sokan a végpontból szemlélik; a modernizációs értelmezési paradigmát civilizációssá tágítja (de nem mint Kotkin, aki a mikroszint vizsgálata nyomán építi fel a civilizáció fogalmát, hanem fordítva, a rendszert létrehozó hatalmi központ nyelvi represen-